

Η μαρξιστική θεωρία της συνείδησης: η συνεισφορά του Α. Ν. Leontiev

Εισαγωγή

Το ζήτημα της συνείδησης αποτελεί ένα από τα βασικότερα πεδία που αναδείχθηκαν στο πλαίσιο της μαρξιστικής Ψυχολογίας. Υπερβαίνοντας προγενέστερα αλλά και σύγχρονα, μη μαρξιστικά ρεύματα στην Ψυχολογία, που εγκλωβίζονται στο δίπολο ακραίου υποκειμενισμού και αναγωγιστικού υλισμού, η μαρξιστική Ψυχολογία, πατώντας στις βασικές κατακτήσεις της μαρξιστικής φιλοσοφικής αντίληψης και μεθοδολογίας, πέτυχε μια πιο ολοκληρωμένη προσέγγιση του σύνθετου αυτού φαινομένου. Στο κείμενο που ακολουθεί επιχειρούμε μια παρουσίαση της μαρξιστικής προσέγγισης στο ζήτημα της συνείδησης, εστιάζοντας κυρίως στη συνεισφορά του Σοβιετικού ψυχολόγου Α. Ν. Leontiev (1904-1979). Ο Leontiev είναι γνωστός ως ένας από τους βασικούς θεμελιωτές της *θεωρίας της δραστηριότητας* στη σοβιετική Ψυχολογία. Η συνολική θεωρητική προσέγγιση του συγκεκριμένου ερευνητή, τα επιτεύγματά της, οι δυνατότητες που άνοιξε –για ανάπτυξη των πειραματικών ερευνών και για υπέρβαση των αδιεξόδων των κυρίαρχων θεωρητικών ρευμάτων στην Ψυχολογία– αλλά και οι αντιφάσεις της, θα μας απασχολήσουν μόνο στον βαθμό που σχετίζονται με τη θεωρία του για τον ψυχισμό και τη συνείδηση, που αποτελεί και το αντικείμενο του παρόντος κειμένου.

Η θεωρητική αντίληψη για τη συνείδηση που αναπτύχθηκε από τον Α. Ν. Leontiev στο πλαίσιο της θεωρίας της δραστηριότητας εδράζεται σε δύο βασικές, αλληλοσυνδεόμενες αρχές της μαρξιστικής Ψυχολογίας: τη *θεωρία της αντανάκλασης*, η οποία θεμελιώθηκε φιλοσοφικά από τον Lenin, και τη *θεωρία της εσωτερίκευσης* που εισήγαγε, στο πλαίσιο της πολιτισμικής-ιστορικής θεωρίας του, ο γνωστός σοβιετικός μαρξιστής ψυχολόγος L. S. Vygotsky. Κατά τη γνώμη μας, το συνολικό θεωρητικό πλαίσιο αλλά και τα πειραματικά αποτελέσματα των ερευνών του Α. Ν. Leontiev αποτελούν, από την άποψη αυτή, περαιτέρω ανάπτυξη, συγκεκριμενοποίηση, τεκμηρίωση αλλά και μερική τροποποίηση των δύο αυτών αρχών.

*Ο Γιώργος Κακαρίνος είναι ιατρός και τελειόφοιτος του ΠΜΣ «Εγκέφαλος και Νους» του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Η θεωρία της εσωτερίκευσης: από τη λέξη στην πράξη

Η θεωρία της εσωτερίκευσης αναπτύχθηκε στο πλαίσιο της πολιτισμικής-ιστορικής θεωρίας που θεμελίωσε ο L. Vygotsky, στην προσπάθειά του για δημιουργία μιας, βασισμένης στις αρχές του μαρξισμού, Ψυχολογίας στη δεκαετία του 1920 στη μετεπαναστατική Σοβιετική Ένωση. Βασική παραδοχή της εν λόγω θεωρητικής προσέγγισης, αποτελεί η κοινωνική φύση του ανθρώπινου ψυχισμού, ιδιαίτερα στο επίπεδο των ανώτερων ψυχικών λειτουργιών. Συγκεκριμένα, ο Vygotsky, βασισμένος στην 6^η θέση του Marx για τον Feuerbach περί της ουσίας του ανθρώπου ως του συνόλου των κοινωνικών σχέσεων (Μαρξ, Κ. & Ένγκελς Φ. (χχ). σ. 469), θεμελίωσε την ανάγκη της μελέτης των κοινωνικών επιδράσεων για την κατανόηση της οντογενετικής ανάπτυξης του ανθρώπινου ψυχισμού. Υπό το πρίσμα αυτής της προσέγγισης η έννοια της εσωτερίκευσης περιγράφει ακριβώς τον μηχανισμό που συνδέει την κοινωνική επίδραση με την ψυχολογική δραστηριότητα του αναπτυσσόμενου ατόμου. Σύμφωνα με το «γενετικό νόμο της πολιτισμικής ανάπτυξης» που διατύπωσε ο Vygotsky, κάθε λειτουργία, κατά την πολιτισμική ανάπτυξη του παιδιού, εμφανίζεται σε δύο επίπεδα: πρώτα σε ένα κοινωνικό επίπεδο αλληλεπίδρασης μεταξύ των ανθρώπων και έπειτα σε ένα ψυχολογικό επίπεδο, εντός του παιδιού. Δηλαδή η λειτουργία εμφανίζεται πρώτα ως διαψυχική κατηγορία και στη συνέχεια ως ενδοψυχική. Ακριβώς η μετάβαση από το κοινωνικό στο ψυχολογικό επίπεδο αποτελεί τη διαδικασία της εσωτερίκευσης (Haenen, 1993, 61).

Ιδιαίτερη σημασία έχει ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνονταν ο Vygotsky τον κοινωνικό, πολιτισμικό παράγοντα, αλλά και την ίδια τη δομή της συνείδησης. Καθοριστικό ρόλο στη διαδικασία μετάδοσης της κοινωνικής εμπειρίας από τους ενηλίκους στο παιδί, παίζει, στο πλαίσιο της προσέγγισης του Vygotsky, η ομιλία, ιδιαίτερα το νόημα των λέξεων και οι έννοιες. Έτσι, ο Vygotsky επέλεξε την κατηγορία του νοήματος της λέξης, ως βασική μονάδα για την ανάλυση της συνείδησης (Haenen, 1993, 65). Από αυτή την άποψη, έτεινε προς την υιοθέτηση της αντίληψης περί εσωτερίκευσης που χαρακτήριζε τη γαλλική κοινωνιολογική σχολή (και εκφράστηκε στην Ψυχολογία από το J. Piaget), στο πλαίσιο της οποίας, η έννοια της εσωτερίκευσης σήμαινε τη μεταφορά ιδεατών-πολιτισμικών στοιχείων σε μια, πρωταρχικά, ακοινωνική βιολογική συνείδηση, ενώ ταυτόχρονα ο μετασχηματισμός του διαψυχικού σε ενδοψυχικό προέκυπτε άμεσα από τη σφαίρα της επικοινωνίας (Κουβελάς, 2007, 159· Δαφέρομος, 2002, 252). Στη συγκεκριμένη θέση ασκήθηκε ιδιαίτερη κριτική από τους συνεργάτες του Vygotsky (όπως ο A. Leontiev και ο P. Galperin), αλλά και από άλλους Σοβιετικούς ψυχολόγους, όπως ο S. L. Rubinstein. Ο Leontiev άσκησε κριτική στην άποψη του Vygotsky, ότι η ανάπτυξη του νοήματος των λέξεων οφείλεται μόνο στην κοινωνική

αλληλεπίδραση, καθώς με αυτόν τον τρόπο ο άνθρωπος παρουσιάζοταν όχι ως κοινωνική, αλλά ως επικοινωνιακή οντότητα. Μέσα στο πλαίσιο αυτής της, κατ' ουσίαν νοησιαρχικής, προσέγγισης η συνείδηση, στο βαθμό που η λέξη μετατρέπεται σε δημιουργό της, εξετάζεται ως αποτέλεσμα εξ ολοκλήρου εσωτερικών, νοητικών γλωσσικών διαδικασιών και έτσι αποσπάται από την αντικειμενική, πρακτική δραστηριότητα του υποκειμένου, που πλέον εξαρτάται με εξωτερικό τρόπο από τη συνείδηση, ως κάτι που απλά διευθύνεται από αυτή (Δαφέρμος, 2002, 252). Αντίστοιχη κριτική ασκήθηκε και από τον Rubinstein σύμφωνα με τον οποίο, στο βαθμό που η λέξη θεωρείται δημιουργός της συνείδησης, η νόηση προσεγγίζεται όχι τόσο ως αντανάκλαση του Είναι, όσο ως παράγωγη λειτουργία του λεκτικού σημείου. Ταυτόχρονα, η κοινωνικότητα του ανθρώπου ανάγεται απλώς στην αλληλεπίδραση μεταξύ συνειδήσεων, ενώ παραγνωρίζεται η υλική δραστηριότητα ως βάση για τη διαμόρφωση της νόησης και της ομιλίας¹ (Δαφέρμος, 2002, 256).

Γίνεται κατανοητό από τα προηγούμενα ότι η διαμόρφωση της θεωρίας της δραστηριότητας έγινε στο πλαίσιο των βασικών θεωρητικών και μεθοδολογικών παραδοχών της πολιτισμικής-ιστορικής θεωρίας του Vygotsky, ιδιαίτερα γύρω από την ιδέα περί εσωτερίκευσης, ταυτόχρονα όμως και σε σύγκρουση με την κατεύθυνση που ακολούθησε ο ίδιος ο Vygotsky, όσον αφορά το συγκεκριμένο περιεχόμενο της διαδικασίας αυτής. Από αυτή την άποψη η θεωρία της δραστηριότητας αποτελεί τόσο ανάπτυξη και συγκεκριμενοποίηση της έννοιας της εσωτερίκευσης, όσο και τροποποίησή της, στο πλαίσιο μιας διαλεκτικής συνέχειας-ασυνέχειας στην πορεία της εξέλιξης της επιστήμης. Η δραστηριότητα αναδείχθηκε στη σοβιετική Ψυχολογία, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930, σε κομβική κατηγορία της μαρξιστικής Ψυχολογίας κυρίως μέσα από τα κείμενα των Rubinstein (Rubinstein, 1987) και Leontiev. Στα πλαίσια της σχολής του Χαρκόβου (μέλη της οποίας ήταν οι Leontiev, Galperin, Zaporozhets, Zinchenko κ.ά.) η δραστηριότητα θεωρήθηκε, σύμφωνα με τη διατύπωση του Galperin, ο τρόπος να βγει η Ψυχολογία «έξω από τον κλειστό κόσμο της συνείδησης» (Haenen, 1993, 77). Η διατύπωση της θεωρίας της δραστηριότητας οδήγησε σε μια νέα αντίληψη για τη διαδικασία της εσωτερίκευσης. Πλέον δεν είναι το κοινωνικό που μετασχηματίζεται σε ψυχικό, αλλά είναι η εξωτερική πρακτική δραστηριότητα που αναπτύσσεται στα πλαίσια των κοινωνικών επιδράσεων, με κοινωνικά ανεπτυγμένα μέσα και τρόπους, που εσωτερικεύεται και μετατρέπεται σε ψυχική δραστηριότητα.

Υπό το πρίσμα της θεωρίας της δραστηριότητας διαφοροποιείται και η προσέγγιση του φαινομένου της συνείδησης. Το ζήτημα που τίθεται είναι η υπέρβαση της απλής μελέτης των επιφανειακών διαδικασιών της συνείδησης (κάτι που χαρακτηρίζει τη μέθοδο της ενδοσκοπησης) και η μελέτη της συνείδησης

ως ιδιαίτερης κίνησης που πηγάζει από την κίνηση της δραστηριότητας (Λεόντιεφ, χχ, 26). Η επιστημονική εξήγηση των ψυχικών φαινομένων, επομένως και της συνείδησης, προϋποθέτει τη μελέτη της εξέλιξης της σχέσης του υποκειμένου με την πραγματικότητα, δηλαδή της εξέλιξης της πρωτίστως πρακτικής, υλικής δραστηριότητάς του. Σύμφωνα με τον Leontiev, μέσω της κατηγορίας της δραστηριότητας, υπερβαίνεται η διάκριση ανάμεσα στον εξωτερικό κόσμο και τα εσωτερικά φαινόμενα και τίθεται ένα νέο πρόβλημα, αυτό της συσχέτισης, των συνδέσεων και των αμοιβαίων περασμάτων ανάμεσα στην εξωτερική, πρακτική και στην εσωτερική δραστηριότητα του υποκειμένου. Υπό αυτό το πρίσμα η συνολική δραστηριότητα του υποκειμένου χαρακτηρίζεται από συνεχή περάσματα από την εξωτερική στην εσωτερική δραστηριότητα και αντίστροφα, τα οποία είναι δυνατά λόγω της κοινής δομής των δύο τύπων δραστηριότητας (Λεόντιεφ, χχ, 111-112).

Στην προσέγγιση του Leontiev υιοθετείται μια διπλή σειρά ανάλυσης της δομής της δραστηριότητας:

- i Δραστηριότητα-Ενέργειες-Χειρισμοί
- ii Κίνητρο-Σκοπός-Συνθήκες

Το σύνολο των δραστηριοτήτων των ανθρώπινων υποκειμένων μπορεί να διαχωριστεί σε μερικότερες *δραστηριότητες* που προσανατολίζονται προς διαφορετικά αντικείμενα. Το αντικείμενο της εκάστοτε δραστηριότητας αποτελεί και το πραγματικό της κίνητρο, το οποίο μπορεί να είναι υλικό ή ιδεατό, αλλά πάντοτε ανταποκρίνεται σε μια ανάγκη του υποκειμένου. Η δραστηριότητα αποτελείται με τη σειρά της από μια σειρά από ενέργειες που την πραγματώνουν. *Ενέργεια* (action) ονομάζεται μια διαδικασία που βρίσκεται υπό το πρίσμα του αποτελέσματος που πρέπει να φτάσει και στο οποίο κατευθύνεται, δηλαδή που καθορίζεται από ένα συνειδητό σκοπό. Η δραστηριότητα και η ενέργεια δεν ταυτίζονται μεταξύ τους, ακριβώς γιατί, κατά κανόνα, δεν ταυτίζονται το κίνητρο και ο επιδιωκόμενος στόχος μιας ενέργειας. Μια ενέργεια μπορεί να πραγματοποιηθεί στο πλαίσιο διαφορετικών δραστηριοτήτων, κάτι που σημαίνει ότι λαμβάνει χώρα υπό την επίδραση διαφορετικών κινήτρων. Αντίστροφα, ένα κίνητρο μπορεί να συγκεκριμενοποιηθεί σε διαφορετικούς σκοπούς και, επομένως, να γεννήσει διαφορετικές ενέργειες. Η υλοποίηση της κάθε ενέργειας επιτυγχάνεται με διαφορετικούς τρόπους και μέσα, ανάλογα με τις συνθήκες. *Χειρισμοί* (operations) είναι ακριβώς τα μέσα και οι τρόποι ολοκλήρωσης μιας ενέργειας, ανάλογα με τις συνθήκες όπου αυτή επιτελείται. Ο σκοπός μπορεί να παραμένει ο ίδιος, ενώ οι συνθήκες όπου δίνεται αλλάζουν: σε αυτή την περίπτωση η ενέργεια μένει η ίδια, αλλάζουν όμως οι χειρισμοί που επιτυγχάνουν τον επιδιωκόμενο σκοπό. Είναι πολύ σημαντικό το γεγονός ότι οι δραστηριότητες, οι ενέργειες και οι χειρισμοί χαρακτηρίζονται από εσωτερικές σχέσεις και αμοι-

βαίους μετασχηματισμούς που παρουσιάζονται στη διάρκεια της ανάπτυξης της δραστηριότητας του υποκειμένου. Έτσι, μια δραστηριότητα μπορεί να μετατραπεί σε ενέργεια, μια ενέργεια μπορεί να μετατραπεί σε δραστηριότητα ή και σε έναν χειρισμό, ενώ και οι χειρισμοί μετατρέπονται σε ενέργειες. Κατά αντίστοιχο τρόπο υπάρχουν αμοιβαίοι μετασχηματισμοί μεταξύ των κινήτρων, των σκοπών και των φαινομένων που κατηγοριοποιούνται ως συνθήκες στο πλαίσιο του ψυχισμού του υποκειμένου. Εμφανίζεται λοιπόν μια έντονη «κινητικότητα» μεταξύ των διαφόρων μερών της ανθρώπινης δραστηριότητας, χάρη στην οποία είναι εφικτή και η συνολική οντογενετική ανάπτυξη του υποκειμένου (Λεόντιεφ, χχ, 114-121· Λεόντιεφ, 2003). Η ανάλυση της δομής της δραστηριότητας αναδεικνύει το γεγονός ότι η εξωτερική, πρακτική και η εσωτερική, νοητική δραστηριότητα έχουν κοινή δομή. Έτσι, στη σκέψη, που αποτελεί μορφή εσωτερικής δραστηριότητας, μπορούμε να διακρίνουμε, επίσης, επιμέρους δραστηριότητες, ενέργειες και χειρισμούς. Ακριβώς λόγω της κοινής δομής μπορούν τα δομικά στοιχεία της εσωτερικής και της εξωτερικής δραστηριότητας να χαρακτηρίζονται από αμοιβαία περάσματα από τη μία μορφή στην άλλη, μέσα στα πλαίσια της συνολικής ανθρώπινης δραστηριότητας. Έτσι, είναι δυνατόν η εσωτερική δραστηριότητα να πραγματώνεται μέσω πρακτικών, εξωτερικών ενεργειών και χειρισμών ή, αντίστροφα, η εξωτερική δραστηριότητα να ενσωματώνει εσωτερικές ενέργειες και χειρισμούς (Leontiev, 2009, 223).

Η θεωρία της αντανάκλασης

Η θεωρία της αντανάκλασης αποτελεί βασικό κεκτημένο της μαρξιστικής Φιλοσοφίας και ταυτόχρονα μια υλιστική προσπάθεια απάντησης στο βασικό ερώτημα της Φιλοσοφίας: τη σχέση Είναι και Συνείδησης (Ένγκελς, 2007, 21). Σε αντιστοιχία με τη θεωρία της αντανάκλασης, η ύλη, η αντικειμενική πραγματικότητα, υπάρχει ανεξάρτητα από τις αισθήσεις μας και τη συνείδηση μας, ενώ η τελευταία αποτελεί ακριβώς τη δική μας υποκειμενική οπτική στον κόσμο που μας περιβάλλει, αντανάκλα δηλαδή την πραγματικότητα όχι με παθητικό τρόπο (σαν καθρέφτης), αλλά ενεργητικά, δηλαδή διαμεσολαβημένη από τα ψυχικά χαρακτηριστικά (τις ανάγκες, τις επιθυμίες, τα πιστεύω, τις γνώσεις κ.ο.κ.) του υποκειμένου (Λένιν, 1988; Λεόντιεφ, χχ, 61). Πρόκειται για φιλοσοφική θέση με σαφείς προεκτάσεις για την επιστήμη της Ψυχολογίας. Η αντανάκλαση δεν αποτελεί φαινόμενο μόνο των έμβιων όντων ή του ανθρώπου, αλλά καθολική ιδιότητα της ύλης, που εκφράζεται με διαφορετικό τρόπο σε διάφορα επίπεδα συγκρότησης της αντικειμενικής πραγματικότητας (φυσικοχημικό, βιολογικό, κοινωνικό), ενώ συνίσταται στη διαφόρων βαθμίδων αναπαραγωγή γνωρισμάτων,

δομικών χαρακτηριστικών, ιδιοτήτων και σχέσεων του αντανakλώμενου αντικειμένου ή διαδικασίας (Πατέλης, 1994-95, τ.1, 98-99).

Στο πλαίσιο αυτής της αντίληψης, και ο ίδιος ο ψυχισμός παρουσιάζεται ως μορφή αντανakλασης της πραγματικότητας που εμφανίζεται σε ένα ορισμένο στάδιο της εξέλιξης των έμβιων όντων. Η προσέγγιση του ψυχισμού ως αντανakλασης, δηλαδή ως ιδιότητας της ύλης σε κάποιο επίπεδο ανάπτυξης και συγκρότησής της, συνεχίζει την υλιστική, μονιστική παράδοση που θεμελιώθηκε στη νεότερη Φιλοσοφία από τον Spinoza με την περί υπόστασης θεωρία του² (Δαφέρμος, 2004). Πρόκειται για ένα φιλοσοφικό ρεύμα ριζικά διαφορετικό από τη δυϊστική παράδοση, που αναπτύχθηκε με βάση την προσέγγιση του Descartes (Ντεκάρτ, 2003) και συνεχίζει να είναι διαδεδομένη (με διάφορες σύγχρονες παραλλαγές) στην Ψυχολογία, όπου διαχωρίζονται εξαρχής, και με απόλυτο τρόπο, ο υλικός κόσμος από τη σφαίρα των νοητικών φαινομένων και αντικείμενο της επιστήμης της Ψυχολογίας θεωρούνται μόνο τα εσωτερικά, νοητικά φαινόμενα, ενώ παραγνωρίζεται η καθοριστική επίδραση της πρακτικής δραστηριότητας του υποκειμένου στην οντογένεση του ψυχισμού του (Leontiev, 2009, 223). Ταυτόχρονα, η θεωρία της αντανakλασης, ιδιαίτερα όπως αναπτύχθηκε στο πλαίσιο της σοβιετικής Ψυχολογίας, υπερβαίνει και τον, εξαιρετικά διαδεδομένο στις μέρες μας, αναγωγιστικό υλισμό, που, στην προσπάθειά του να αρνηθεί τα αδιέξοδα των δυϊστικών προσεγγίσεων, επιχειρεί να αναγάγει τον ανθρώπινο ψυχισμό στη νευροφυσιολογική λειτουργία του εγκεφάλου, παραγνωρίζοντας τις κοινωνικές οριζουσές του.

Η συνεισφορά του Leontiev στην ανάπτυξη της θεωρίας της αντανakλασης είναι ιδιαίτερα σημαντική, καθώς ο συγκεκριμένος ερευνητής ασχολήθηκε τόσο με την εμφάνιση και την εξέλιξη του ψυχισμού στα ζώα, όσο και με την μετάβαση από τον ζωώδη στον ανθρώπινο ψυχισμό, την ανθρώπινη συνείδηση που προκύπτει με την εμφάνιση της ανθρώπινης κοινωνίας. Καθώς η πραγμάτευση της εξέλιξης του ψυχισμού στα υπόλοιπα έμβια όντα ξεφεύγει από τα πλαίσια και τις στοχεύσεις του παρόντος άρθρου, στη συνέχεια θα εστιάσουμε στη θεωρία του Leontiev για την πρωταρχική εμφάνιση και τη φυλογενετική ανάπτυξη του ανθρώπινου ψυχισμού.

Η εμφάνιση της συνείδησης: η μετάβαση από το ζωώδη στον ανθρώπινο ψυχισμό

Βασική μεθοδολογική αρχή που εφαρμόζει ο Leontiev για την ανάλυση της εξέλιξης του ζωώδους, αλλά και του ανθρώπινου ψυχισμού, αποτελεί η προσέγγιση της εξέλιξης του ψυχισμού με βάση την εξέλιξη της δομής της πρακτικής δραστηριό-

τητας του υποκειμένου. Αυτή η αρχή υιοθετείται και στην περίπτωση της πραγμάτευσης της εμφάνισης της ανθρώπινης συνείδησης, η οποία προσεγγίζεται υπό το πρίσμα της αλλαγής του τύπου δραστηριότητας που εμφανίζεται στους προγόνους του ανθρώπινου είδους, αλλά και στους σύγχρονους ανθρώπους. Πρόκειται για την εμφάνιση της ανθρώπινης εργασιακής δραστηριότητας.

Αρχικά, διαμορφώνονται μέσα στο πλαίσιο της βιολογικής εξέλιξης μια σειρά βασικές προϋποθέσεις για τη μετάβαση στην εργασιακή δραστηριότητα και την ανθρώπινη κοινωνία. Αναφερόμαστε σε χαρακτηριστικά των πρωτευόντων, όπως η όρθια στάση, η δίποδη βόδιση (με καταμερισμό λειτουργιών ανάμεσα στα άνω και κάτω άκρα), ο αγελαίος τρόπος ζωής και μια σχετικά ανεπτυγμένη μορφή ψυχισμού – με ικανότητα διάκρισης των φυσικών σχέσεων μεταξύ αντικειμένων του περιβάλλοντος (Leontiev, 2009, 184) που συνεπάγεται και αντίστοιχα εξελιγμένο κεντρικό νευρικό σύστημα (Ένγκελς, 2001, 149-162). Σε κάθε περίπτωση, και παρά τη σημαντική ανάπτυξη της δραστηριότητας και του ψυχισμού που παρατηρούμε στα πρωτεύοντα, η ζωώδης σχέση με την πραγματικότητα (τόσο στο πλαίσιο της δραστηριότητας όσο και από την άποψη της ψυχικής αντανάκλασης) χαρακτηρίζεται από το γεγονός ότι πάντοτε κατευθύνεται προς αντικείμενα που καλύπτουν βιολογικές ανάγκες και διεγείρεται από τέτοια αντικείμενα. Δεν υπάρχει δραστηριότητα στα ζώα που να μην απαντά σε κάποιο είδος άμεσης βιολογικής ανάγκης, που να μην προκαλείται από μια επίδραση με βιολογική σημασία για αυτά. Μάλιστα στη δομή της δραστηριότητας των ζώων, το αντικείμενο προς το οποίο κατευθύνεται και το βιολογικό κίνητρο που την παρωθεί πάντοτε συγχέονται και πάντοτε συμπύκνουν μεταξύ τους (Leontiev, 2009, 186). Αυτό έχει ως συνέπεια, όπως τονίσαμε και προηγουμένως, στο πλαίσιο του ζωώδους ψυχισμού να μη διακρίνονται μεταξύ τους το αντικείμενο που καλύπτει τις ανάγκες του οργανισμού από την ίδια την υποκειμενική κατάσταση που βιώνεται, και, επομένως, να μη γίνεται αντιληπτή η αντικειμενική, η ανεξάρτητη από τις υποκειμενικές καταστάσεις, ύπαρξη του κόσμου που τα περιβάλλει.

Με την αλλαγή του τύπου δραστηριότητας και την εμφάνιση της εργασίας δεν αλλάζει απλώς η σχέση των ανθρώπων προς το περιβάλλον, αλλά και οι ίδιοι ως υποκείμενα της συγκεκριμένης δραστηριότητας. Όπως επισημαίνει ο Μαρξ, ο άνθρωπος «επενεργώντας... πάνω στη φύση που βρίσκεται έξω από αυτόν και αλλάζοντάς την, αλλάζει ταυτόχρονα και τη δική του φύση» (Μαρξ, 2006, 190). Για να ερμηνεύσουμε τη διαδικασία αυτής της αλλαγής θα πρέπει να διακρίνουμε τα κύρια χαρακτηριστικά της εργασιακής δραστηριότητας, τα οποία είναι αφενός η χρήση και κατασκευή εργαλείων και, αφετέρου, το γεγονός ότι αποτελεί συλλογική, και μάλιστα συνεργατική, δραστηριότητα. Όσον αφορά τα εργαλεία είναι γνωστό ότι και μέσα στα πλαίσια της δραστηριότητας κάποιων πρωτευόντων εμφανίζεται περιστασιακή χρήση μέσων επενέργειας, ακόμη και μορ-

φολογική τροποποίησή τους ώστε να επιτευχθεί το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα (De Waal, 2007, 27, 259). Ωστόσο, η χρήση και η κατασκευή εργαλείων, ακόμη και στην περίπτωση των πρωτευόντων, χαρακτηρίζεται από συγκεκριμένους περιορισμούς. Όσον αφορά τη χρήση εργαλείων, αυτή συμβαίνει μόνο αν τα εργαλεία και το αντικείμενο της δραστηριότητας βρίσκονται ταυτόχρονα στο οπτικό πεδίο του ζώου (Βυγκότσκι, 1993, 103), είναι περιστασιακή (και όχι μόνιμη), ενώ το εργαλείο αμέσως μετά τη χρησιμοποίησή του συνεχίζει να αποτελεί ένα αδιάφορο φυσικό αντικείμενο. Όπως επισημαίνει ο Λεόντιεφ (2009, 192), «τη στιγμή που μια ράβδος ολοκληρώνει τη λειτουργία της στα χέρια ενός πιθήκου, μετατρέπεται και πάλι σε ένα αδιάφορο αντικείμενο γι' αυτόν. Δεν γίνεται ο μόνιμος φορέας ενός δεδομένου χειρισμού»³. Ειδικά το τελευταίο χαρακτηριστικό αναδεικνύει μια καθοριστική, ποιοτική διαφορά της χρήσης εργαλείων στα ζώα και τους ανθρώπους. Στα ζώα, το εργαλείο εντάσσεται στη φυσική τους δραστηριότητα και δεν δημιουργεί νέες μορφές δραστηριότητας. Στον άνθρωπο, αντίθετα, η φυσική δραστηριότητα καθώς και τα φυσικά, βιολογικά χαρακτηριστικά του ανθρώπινου σώματος, διαμορφώνονται με βάση τους κοινωνικά ανεπτυγμένους τρόπους αλληλεπίδρασης με το περιβάλλον, που αντικειμενοποιούνται στα εργαλεία⁴. Αν στην περίπτωση των πιθήκων η φυσική εξέλιξη των χεριών τους καθόρισε τη χρήση μιας ράβδου ως «εργαλείου», στην περίπτωση του ανθρώπου είναι η χρήση εργαλείων, στο πλαίσιο της δραστηριότητάς του, που δημιουργήσε τα ειδικά χαρακτηριστικά του χεριού του (Leontiev, 2009, 193). Σχετικά με την κατασκευή εργαλείων, στο πλαίσιο της δραστηριότητας των πρωτευόντων αυτή είναι εξαιρετικά σπάνια και γίνεται πάντοτε με μορφολογική τροποποίηση του αντικειμένου με χρήση των φυσικών άκρων του ζώου. Αντίθετα, στον άνθρωπο εμφανίζεται για πρώτη φορά και σταδιακά κυριαρχεί, η μοναδική ικανότητα κατασκευής εργαλείων με χρήση άλλων εργαλείων, δηλαδή παραγωγής μέσων παραγωγής (Βαζιούλιν, 2004, 139).

Κατά τη διαδικασία μόνιμης χρήσης εργαλείων, αλλά κυρίως στη φάση της μορφολογικής τροποποίησης των φυσικών αντικειμένων για να κατασκευαστούν εργαλεία, έχουμε πολύ σημαντικές αλλαγές στον ψυχισμό του υποκειμένου. Απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχή κατασκευή και αποτελεσματική χρησιμοποίηση ενός εργαλείου, αποτελεί η ικανότητα αναπαράστασης τόσο των μερών της εργασιακής δραστηριότητας και των ιδιοτήτων τους (του ίδιου του υποκειμένου συμπεριλαμβανομένου), όσο και της συνολικής διαδικασίας της συγκεκριμένης δραστηριότητας. Αυτό σημαίνει ότι δημιουργείται η αναγκαιότητα για προτρέχουσα σύλληψη τόσο της διαδικασίας επενέργειας του ανθρώπου στη φύση όσο και του επιθυμητού αποτελέσματος αυτής της επενέργειας⁵. Με τον τρόπο αυτό αναπτύσσεται η σκοποθεσία, η οποία συνίσταται ακριβώς στην εκ των προτέρων αναπαράσταση του επιδιωκόμενου αποτελέσματος της

ανθρώπινης δραστηριότητας. Πρόκειται για πολύ σημαντική διαφοροποίηση σε σχέση με τον ζώωδη ψυχισμό, στον οποίο ο σκοπός (με την έννοια που παρουσιάζεται εδώ) εκλείπει. Όπως τονίζεται από τον Μαρξ, «η αράχνη κάνει δουλειές που μοιάζουν μ' αυτές που κάνει ο υφαντής, και η μέλισσα με το χτίσιμο των κυττάρων της κερήθρας της ντροπιάζει κάμποσους ανθρώπους-αρχιτέκτονες. Αυτό όμως που ξεχωρίζει από τα πριν τον χειρότερο αρχιτέκτονα από την καλύτερη μέλισσα είναι ότι (σ.σ. ο πρώτος) έχει κιόλας φτιάξει το κύτταρο στο κεφάλι του, προτού το φτιάξει στο κερί. Στο τέλος του προτσές της εργασίας προκύπτει ένα αποτέλεσμα που υπήρχε κιόλας από την αρχή στην παράσταση του εργάτη, δηλαδή υπήρχε κιόλας ιδεατά» (Μαρξ, 2006, 191).

Ταυτόχρονα με την εμφάνιση της κατασκευής εργαλείων, το στάδιο προετοιμασίας της δραστηριότητας διακρίνεται σαφώς από την ίδια τη δραστηριότητα, ενώ παράλληλα εντάσσεται σ' αυτήν. Κατά τη διαδικασία κατασκευής εργαλείων, όμως, το υποκείμενο παύει πλέον να δρα για την άμεση κάλυψη μιας βιολογικής ανάγκης (στοιχείο που χαρακτηρίζει τη ζώωδη δραστηριότητα), καθώς το ίδιο το αποτέλεσμα αυτής της δραστηριότητας (το δημιουργημένο εργαλείο) από μόνο του δεν δύναται να καλύψει τις ανάγκες του οργανισμού. Μέσα λοιπόν στο πλαίσιο της συνολικής δραστηριότητας που κατευθύνεται προς την κάλυψη μιας βιολογικής ανάγκης, αναπτύσσεται ένας κύκλος ενεργειών (η διαδικασία κατασκευής εργαλείων) που δεν κατατείνει άμεσα προς την ικανοποίηση του βασικού βιολογικού κινήτρου, αλλά προς την επίτευξη ενός ενδιάμεσου στόχου. Εμφανίζονται λοιπόν στη δομή της ανθρώπινης δραστηριότητας για πρώτη φορά διεργασίες, οι οποίες χαρακτηρίζονται από το γεγονός ότι το κίνητρο και ο σκοπός τους δε συμπίπτουν άμεσα, οι οποίες αποκαλούνται, όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, *ενέργειες*. (Leontiev, 2009, 187). Όμως, η εμφάνιση μιας ενέργειας προϋποθέτει, όπως τονίσαμε και στο πρώτο μέρος, τη δυνατότητα αντανάκλασης από το υποκείμενο της σχέσης ανάμεσα στο αντικειμενικό κίνητρο της συνολικής δραστηριότητας, όπου αυτή η ενέργεια εντάσσεται, και στο αντικείμενο-στόχο της συγκεκριμένης ενέργειας. Μόνο υπό το πρίσμα του κινήτρου της δραστηριότητας αποκτά νόημα η συγκεκριμένη ενέργεια. Έτσι ταυτόχρονα με την εμφάνιση της ενέργειας, που αποτελεί τη βασική μονάδα της ανθρώπινης δραστηριότητας, ανακύπτει και το *νόημα* που αποτελεί τη βασική μονάδα του ανθρώπινου ψυχισμού. Η συνείδηση του νοήματος μιας ενέργειας, που αποτελεί προϋπόθεση για την εκτέλεσή της από το υποκείμενο, παίρνει τη μορφή της αντανάκλασης του αντικειμένου της ως συνειδητού σκοπού (Leontiev, 2009, 189-190).

Με την ανάπτυξη των ενεργειών και καθώς το υποκείμενο, πλέον, παύει να κινείται μόνο στα άμεσα πλαίσια των βιολογικών του αναγκών, ανακύπτει η ικανότητα διαμεσολαβημένης σχέσης με την πραγματικότητα, τόσο σε επίπεδο δραστηριότητας όσο και σε επίπεδο ψυχικής αντανάκλασης, με την υπέρβαση

της αμεσότητας που χαρακτηρίζει τη ζώωδη αλληλεπίδραση με το περιβάλλον, ενώ ταυτόχρονα, για πρώτη φορά, καθίσταται εφικτή η διάκριση κάποιου αντικειμένου από την υποκειμενική κατάσταση του εκάστοτε οργανισμού. Γίνεται δυνατή δηλαδή η αντανάκλαση πτυχών της πραγματικότητας, όχι ως ταυτιζόμενων με υποκειμενικές καταστάσεις του οργανισμού, αλλά στην αντικειμενική τους διάσταση, όπως δηλαδή υπάρχουν ανεξάρτητα από το υποκείμενο (Leontiev, 2009, 190).

Το δεύτερο βασικό χαρακτηριστικό της εργασίας, ο κοινωνικός συνεργατικός της χαρακτήρας, επίσης επιδρά σημαντικά στον ψυχισμό των υποκειμένων που συμμετέχουν σ' αυτή. Κατά πρώτον όμως, όπως και στην περίπτωση της κατασκευής εργαλείων έτσι και στη συνεργατική δραστηριότητα όπου κυριαρχεί ο καταμερισμός των ενεργειών των υποκειμένων που συμμετέχουν, καταργείται η ταύτιση της κάθε ενέργειας με το βασικό κίνητρο της συνολικής δραστηριότητας, την κάλυψη των βιολογικών αναγκών. Έτσι για παράδειγμα, στο πλαίσιο του ομαδικού κυνηγιού η ενέργεια που αφορά τον εκφοβισμό των θηραμάτων με στόχο τη φυγή τους προς συγκεκριμένη κατεύθυνση, όπου έχει στηθεί παγίδα, δεν κατατείνει άμεσα στην εκπλήρωση βιολογικής ανάγκης (αντίθετα μάλιστα από τη σκοπιά της ζώωδους αμεσότητας είναι παράλογη, καθώς το θήραμα έτσι απομακρύνεται από το θηρευτή), αλλά έχει νόημα για το υποκείμενο μόνο στα πλαίσια των ήδη υπαρχουσών σχέσεων της ανθρώπινη κοινότητας. Η σχέση λοιπόν του επιμέρους στόχου με το συνολικό κίνητρο της δραστηριότητας αρχίζει να αντανάκλα αντικειμενικές κοινωνικές συνδέσεις και σχέσεις, και όχι φυσικές όπως στην περίπτωση των πιο ανεπτυγμένων πρωτευόντων (Leontiev, 2009, 189). Ακριβώς αυτή η αντικειμενική σχέση επιμέρους στόχου και συνολικού κινήτρου, καταδεικνύει και την αναγκαιότητα αντανάκλασης από το υποκείμενο που συμμετέχει στη συλλογική δραστηριότητα, τόσο του συνόλου της δραστηριότητας όσο και της δικής του θέσης και συνεισφοράς σε αυτή, επομένως και ενός τύπου ψυχικής αντανάκλασης που υπερβαίνει ακόμη και εκείνο των πιο εξελιγμένων ζώων.

Η συλλογική εργασιακή δραστηριότητα οδηγεί και στην αναγκαιότητα της ανάπτυξης της επικοινωνίας, της μετάδοσης πληροφοριών μεταξύ των υποκειμένων που συμμετέχουν σε αυτή. Ταυτόχρονα, με τη συστηματική κατασκευή και χρήση εργαλείων καθίσταται αναγκαία και η μετάδοση της υποκειμενικής σημασίας τους, ως φορέων συγκεκριμένων τρόπων και μεθόδων κοινωνικής πρακτικής δραστηριότητας. Μέσα από μια μακροχρόνια διαδικασία (όπου έχουμε μετάβαση από συμβολικές εξωτερικές κινήσεις-χειρονομίες σε λεκτική έκφραση συμβόλων) εμφανίζεται σταδιακά η γλώσσα, η οποία όμως δεν επιτελεί απλώς έναν επικοινωνιακό ρόλο, αλλά γίνεται ο φορέας των κοινωνικών σημασιών μετασηματιάζοντας την ανθρώπινη νόηση. Σε αντιδιαστολή με τις φωνητικές εκ-

φράσεις που παρατηρούνται σε πολλά είδη ζώων (που όπως είπαμε, εκφράζουν την άμεση υποκειμενική κατάσταση που βιώνει ο συγκεκριμένος οργανισμός – ενώ και η πρόσληψή τους από τα υπόλοιπα άτομα του είδους δεν σχετίζεται με το ίδιο το περιεχόμενο που αντανακλάται στη φωνητική εκδήλωση αλλά με το φωνητικό σήμα καθαυτό), στην περίπτωση της ανθρώπινης ομιλίας οι λέξεις που χρησιμοποιούνται φέρουν ένα συγκεκριμένο νοηματικό περιεχόμενο το οποίο είναι παγιοποιημένο, αποκρυσταλλωμένο⁶ σ' αυτές. Οι γλωσσικοί κώδικες συμβάλλουν έτσι σε μια διαμεσολαβημένη σχέση υποκειμένου-περιβάλλοντος, γίνονται τα εργαλεία της νόησης στη διαδικασία προσέγγισης της πραγματικότητας, κατ' αντιστοιχίαν με τα υλικά εργαλεία που διαμεσολαβούν την ανθρώπινη πρακτική σχέση με τη φύση (Βυγκότσκι, 1993). Η ανάπτυξη της γλώσσας, λοιπόν, οδηγεί στην περαιτέρω ανάπτυξη της νόησης, καθώς πλέον τα υποκείμενα απελευθερώνονται από την κυριαρχία του άμεσου περιβάλλοντος και των επιδράσεών του και δημιουργείται η δυνατότητα για σύνθετες νοητικές πράξεις, όπως η αφαίρεση και η γενίκευση (Σμυρνώφ και συν., χχ, 101).

Θα πρέπει εδώ να ξεκαθαρίσουμε ότι, σε αντιδιαστολή με κάποιες φιλοσοφικές και γλωσσολογικές προσεγγίσεις που θεωρούν τη γλώσσα δημιουργό των σημασιών και της συνείδησης (άποψη στην οποία έτεινε, όπως είπαμε, και ο L. Vygotsky σε κάποια περίοδο της επιστημονικής του εξέλιξης) η γλώσσα, αν και φορέας των σημασιών, δεν είναι ο δημιουργός τους. Πίσω από τις σημασίες υπάρχουν οι τρόποι δράσης (διεργασίες-πράξεις) που έχουν καλλιεργηθεί κοινωνικά εντός της πρακτικής. Μ' αυτούς τους τρόπους-δράσεις οι άνθρωποι γνωρίζουν και μετασημασιάζουν την αντικειμενική πραγματικότητα. Μ' άλλα λόγια, οι σημασίες, μετασημασιωμένες και αποκρυσταλλωμένες στη δομή της γλώσσας, παριστάνουν την ιδεατή μορφή ύπαρξης του συγκεκριμένου κόσμου, των ιδιοτήτων και των σχέσεών του, όπως τις αποκαλύπτει το σύνολο της κοινωνικής πρακτικής (Λεόντιεφ, χχ, 150-151). Κατ' αντιστοιχία τρόπο δεν είναι η γλώσσα που δημιουργεί την ανθρώπινη συνείδηση, όπως ισχυρίζονται ορισμένοι φιλόσοφοι (βλ. Bennett & Hacker, 2003). Αυτό που συμβαίνει είναι ότι, εντός του πλαισίου της ανθρώπινης εργασιακής δραστηριότητας, αναπτύσσεται η δυνατότητα παραγωγής κοινωνικών σημασιών (σχετικά με τη χρήση των εργαλείων, το ρόλο των υποκειμένων στην εργασιακή δραστηριότητα, τα χαρακτηριστικά του αντικειμένου της εργασίας κ.ο.κ.), καθώς και η αναγκαιότητα μετάδοσής τους μεταξύ των υποκειμένων. Ακριβώς για την κάλυψη αυτής της αναγκαιότητας δημιουργείται η γλώσσα, δηλαδή ένα σύστημα συμβόλων-σημείων με σταθερό αντικειμενικό περιεχόμενο, που είναι κοινό για όλα τα μέλη της ανθρώπινης κοινότητας.

Η καθοριστική επίδραση της εργασιακής δραστηριότητας και της ανάπτυξης του λόγου στην εμφάνιση της ανθρώπινης συνείδησης αναδεικνύεται και από τα νευροφυσιολογικά δεδομένα που προκύπτουν από τη σύγκριση του ανθρώπινου

εγκεφάλου σε σχέση με εκείνο των πιθήκων. Εκτός από την εντυπωσιακή αύξηση του όγκου (υπερδιπλάσιος σε σχέση με τους εγκεφάλους των πιο ανεπτυγμένων πιθήκων), του βάρους (τετραπλάσιο σε σχέση με τον εγκεφαλο των πιο ανεπτυγμένων πιθήκων), και της πολυπλοκότητας που παρατηρείται στον εγκέφαλο των σύγχρονων ανθρώπων, ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι πιο συγκεκριμένες νευροφυσιολογικές διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται. Έτσι, στον ανθρώπινο πρωτοταγή κινητικό φλοιό (περιοχή που σχετίζεται με την κίνηση του σώματος και όπου υπάρχει συγκεκριμένη σωματοτοπική οργάνωση, δηλαδή αντιστοιχία εγκεφαλικών περιοχών με σωματικές περιοχές, που αναπαρίσταται και στο γνωστό ανθρωπάριο του Penfield) το μεγαλύτερο μέρος καταλαμβάνεται από την περιοχή που σχετίζεται με τις κινήσεις της άκρας χείρας και των δακτύλων (ιδιαίτερα του αντίχειρα) και την περιοχή που σχετίζεται με τις κινήσεις των μυών της γλώσσας και του λάρυγγα, δηλαδή των οργάνων της ομιλίας. Επιπλέον στον ανθρώπινο εγκέφαλο (και μάλιστα στο επικρατητικό ημισφαίριο) έχουμε την εμφάνιση περιοχών που δεν είναι ανεπτυγμένες στα πρωτεύοντα και σχετίζονται είτε με την επεξεργασία των λεκτικών σημάτων (περιοχή Wernicke), είτε με την εκφορά της ομιλίας (περιοχή Broca) από το υποκείμενο. Τέλος, μια πολύ σημαντική διαφοροποίηση έχει να κάνει με την πολύ μεγάλη ανάπτυξη στον ανθρώπινο εγκέφαλο του προμετωπιαίου φλοιού, μιας περιοχής που σχετίζεται με τη σκοποθεσία (Miller & Cohen, 2001), η οποία αποτελεί βασικό, ειδοποιό γνώρισμα της ανθρώπινης εργασιακής δραστηριότητας.

Υπό το πρίσμα της συσχέτισης της συνείδησης με την ανθρώπινη εργασιακή δραστηριότητα αναδεικνύεται και η λειτουργική σημασία της συνείδησης. Συγκεκριμένα, με το πέρασμα από την προσαρμοστική δραστηριότητα των ζώων στην παραγωγική εργασιακή δραστηριότητα των ανθρώπων, ανακύπτει η αναγκαιότητα ύπαρξης νοητικών αναπαραστάσεων των αντικειμένων στον ψυχισμό του υποκειμένου. Το προϊόν στο οποίο τείνει η ανθρώπινη δραστηριότητα δεν υπάρχει ακόμα πραγματικά, ενώ, ταυτόχρονα, δεν μπορεί να ρυθμιστεί η δραστηριότητα παρά μόνο αν το υποκείμενο το παριστάνει με μορφή που επιτρέπει να το συγκρίνει με το υλικό βάσης, δηλαδή με το αντικείμενο της εργασίας και με τις ενδιάμεσες μεταμορφώσεις του. Επιπλέον, η ψυχική απεικόνιση του προϊόντος ως σκοπός πρέπει να υπάρχει για το υποκείμενο, έτσι που να μπορεί να ενεργεί στη βάση αυτής της εικόνας, δηλαδή να την τροποποιεί σύμφωνα με τις παρούσες συνθήκες. Ακριβώς αυτού του τύπου οι παραστάσεις και οι εικόνες αποτελούν τα φαινόμενα της συνείδησης (Λεόντιεφ, χχ, 137). Η συνειδητή αντανάκλαση της πραγματικότητας, από αυτή την άποψη, ανακύπτει ακριβώς μέσα στα πλαίσια των αναγκών της εργασιακής διαδικασίας και αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχή διεξαγωγή και ανάπτυξη της τελευταίας. Με την υπέρβαση της ζωόδου, άμεσης σχέσης προς τη φύση και το πέρα-

σμα στη σκόπιμη, μετασχηματιστική δραστηριότητα του ανθρώπου, καθίσταται αναγκαίος ένας πιο ανεπτυγμένος τύπος αντανάκλασης της πραγματικότητας, περιεχόμενο του οποίου δεν θα είναι απλώς κάποιες πτυχές του άμεσου περιβάλλοντος του υποκειμένου, αλλά το σύνολο της (εν δυνάμει) δραστηριότητάς του με όλα τα μέρη που την απορτίζουν (αντικείμενο, προϊόν, μέσο και το ίδιο το υποκείμενο καθώς και οι σχέσεις με τα άλλα υποκείμενα). Αυτός ο τύπος αντανάκλασης είναι η συνείδηση, που συνιστά ιδεατή προτρέχουσα σύλληψη, αφενός του αποτελέσματος του μετασχηματισμού του αντικειμένου της εργασίας με τη χρήση των μέσων εργασίας (ειδέναι), αφετέρου των αμοιβαίων σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων (*συν-ειδέναι*)⁷ (Βαζιούλιν, 2004, 233).

Η ανάπτυξη της συνείδησης κατά τη διάρκεια της ιστορικής εξέλιξης

Αναφερθήκαμε προηγουμένως στην διαδικασία της διαμόρφωσης των προϋποθέσεων και της πρωταρχικής εμφάνισης της συνειδητής αντανάκλασης της πραγματικότητας, με την εμφάνιση της εργασίας και της ανθρώπινης κοινωνίας. Με την επακόλουθη ιστορική εξέλιξη της κοινωνίας και των ανθρώπινων σχέσεων αναπτύσσεται και η συνείδηση. Μάλιστα αναπτύσσονται τόσο η κοινωνική, όσο και η ατομική συνείδηση αφ' εαυτές, ενώ τροποποιείται και η μεταξύ τους σχέση. Στη συνέχεια, θα περιγράψουμε κάποιες πτυχές αυτής της εξέλιξης, οι οποίες αναλύθηκαν από τον Leontiev, κυρίως υπό το πρίσμα της σχέσης κοινωνικών σημασιών-προσωπικών νοημάτων⁸.

Η πρωτόγονη συνείδηση:

Με τον όρο πρωτόγονη συνείδηση χαρακτηρίζεται η συνείδηση των ανθρώπων που ζουν στα πλαίσια του πρωτόγονου κοινοτικού συστήματος, δηλαδή της ανθρώπινης κοινωνίας όπως υπήρξε στα πρωταρχικά στάδια της εξέλιξής της, πριν την εμφάνιση του υποδουλωτικού καταμερισμού πνευματικής και χειρωνακτικής εργασίας και των σχέσεων ιδιωτικής ιδιοκτησίας. Τα χαρακτηριστικά της ανθρώπινης συνείδησης σε αυτό το στάδιο καθορίζονται από τα χαρακτηριστικά της δραστηριότητας των μελών της πρωτόγονης κοινότητας. Το πρώτο βασικό χαρακτηριστικό είναι ότι το πεδίο της συνείδησης παραμένει περιορισμένο μόνο στο επίπεδο των σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων, που ανακύπτουν άμεσα μέσα στη διαδικασία της υλικής παραγωγής. Οι υπόλοιπες σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων (όπως για παράδειγμα οι σεξουαλικές σχέσεις) δεν εντάσσονται στο πεδίο της συνείδησης. Ένα δεύτερο χαρακτηριστικό της πρωτόγονης συνείδησης, που είναι και το σημαντικότερο και προκύπτει από το προηγούμενο,

είναι ότι ο κόσμος αντανακλάται με τον ίδιο τρόπο, με τη μορφή των κοινωνικών σημασιών, τόσο στο επίπεδο των γλωσσικών σημασιών που χαρακτηρίζουν τη συνείδηση της ομάδας, όσο και στο επίπεδο της συνείδησης των ξεχωριστών ατόμων. Δηλαδή το νόημα ενός φαινομένου, όπως το αντιλαμβάνεται ένα ξεχωριστό άτομο, ταυτίζεται με το νόημα του φαινομένου αυτού για την ομάδα ως σύνολο, όπως είναι παγιωποιημένο στις γλωσσικές σημασίες της κοινότητας. Επομένως στο επίπεδο της πρωτόγονης συνείδησης κυριαρχεί η σύμπτωση των νοημάτων και των κοινωνικών σημασιών, που αποτελεί την έκφραση σε ψυχικό επίπεδο της κοινότητας των σχέσεων των ανθρώπων με τα μέσα και τα προϊόντα της εργασίας τους, και η οποία καθίσταται δυνατή τόσο λόγω του περιορισμένου χαρακτήρα του πεδίου της συνείδησης, όσο και εξαιτίας του γεγονότος ότι οι κοινωνικές σημασίες δεν είναι ακόμη επαρκώς ανεπτυγμένες και διαφοροποιημένες (Leontiev, 2009, 207-209).

Οι προϋποθέσεις για την υπέρβαση της ταύτισης νοημάτων-σημασιών διαμορφώνονται εντός της πρωτόγονης κοινότητας και σχετίζονται κυρίως με την επέκταση του πεδίου του συνειδητού. Επειδή η χρήση εξειδικευμένων εργαλείων καθιστούσε τη συνολική δραστηριότητα πιο πολύπλοκη, βαθμιαία είχαμε την ανάπτυξη εντός μας ενέργειας, πολλών ξεχωριστών ενεργειών, που μετατράπηκαν στη συνέχεια σε χειρισμούς. Το περιεχόμενο που καταλάμβανε τη θέση συνειδητών σκοπών των επιμέρους ενεργειών, τώρα καταλάμβανε τη θέση των συνθηκών στη δομή της δραστηριότητας. Εδώ, μέσα από αυτή τη διαδικασία μετατροπής των ενεργειών σε χειρισμούς, εμφανίζονται για πρώτη φορά *συνειδητοί χειρισμοί*, κάτι που σημαίνει ότι πλέον στο πεδίο του συνειδητού εντάσσονται και οι χειρισμοί, και επομένως και οι συνθήκες στις οποίες πραγματοποιείται η δραστηριότητα. Από την άποψη της δομής της συνείδησης, η εμφάνιση των συνειδητών χειρισμών σημαίνει ένα νέο στάδιο στην ανάπτυξή της, καθώς πλέον, δίπλα στο περιεχόμενο που παρουσιάζεται άμεσα στη συνείδηση (και που αποτελεί το περιεχόμενο των ενεργειών), υπάρχει και ένα περιεχόμενο που είναι συνειδητά ελεγχόμενο ή δυνητικά συνειδητό⁹ (Leontiev, 2009, 209-212).

Ταυτόχρονα, εκτός από την επέκταση του πεδίου της συνείδησης στη σφαίρα των χειρισμών και των συνθηκών της δραστηριότητας, έχουμε και την εμφάνιση *συνειδητών κινήτρων*. Εξαιτίας της ανάπτυξης του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, λόγω της αύξησης της πολυπλοκότητας της εργασιακής δραστηριότητας, εμφανίζεται μια τάση μετατροπής των επιμέρους ενεργειών που επιτελούν τα ξεχωριστά άτομα στο πλαίσιο της συνολικής δραστηριότητας της κοινότητας, σε αυτόνομες πλέον δραστηριότητες, με ιδιαίτερα κίνητρα για το κάθε άτομο. Στη διαδικασία αυτή το περιεχόμενο που καταλάμβανε προηγουμένως τη θέση του συνειδητού σκοπού μιας ενέργειας μετατρέπεται σε ξεχωριστό κίνητρο για το υποκείμενο. Με τον τρόπο αυτό εμφανίζονται τα συνειδητά κίνητρα

(Leontiev, 2009, 213). Η διαδικασία συνειδητοποίησης των κινήτρων έχει ως αποτέλεσμα αφενός την ένταξη στο πεδίο της συνείδησης και των υπόλοιπων σχέσεων μεταξύ των μελών της κοινότητας, εκτός δηλαδή των σχέσεων που αναπτύσσονται στην άμεση παραγωγική δραστηριότητα, αφετέρου την εμφάνιση της δυνατότητας διαμόρφωσης νέων αναγκών. Έτσι εμφανίζονται νέες ανάγκες, που πλέον δεν είναι βιολογικές αλλά κοινωνικές (Leontiev, 2009, 213-214).

Με την επέκταση του πεδίου της συνείδησης στις σφαίρες των χειρισμών και των κινήτρων η συνείδηση αποκτά όλο και περισσότερο το χαρακτήρα της καθολικής μορφής αντανάκλασης της πραγματικότητας από τον άνθρωπο. Ταυτόχρονα, λόγω αυτής της επέκτασης, αλλά και της ανάπτυξης των μέσων και των σχέσεων εργασίας εμφανίζεται μια απόκλιση ανάμεσα στον τρόπο με τον οποίο τα φαινόμενα αντανακλώνται στη συνείδηση των ξεχωριστών ατόμων και στον τρόπο με τον οποίο γενικεύονται στις γλωσσικές σημασίες. Η σύμπτωση αυτή υπερβαίνεται μόνο με τη μετάβαση από την πρωτόγονη κοινότητα στις ταξικές κοινωνίες (Leontiev, 2009, 215-218).

Η συνείδηση στις ταξικές κοινωνίες

Με την εμφάνιση του κοινωνικού υπερπροϊόντος και των σχέσεων ιδιοκτησίας αναπτύσσεται σταδιακά ο υποδουλωτικός καταμερισμός της εργασίας, ο διαχωρισμός, δηλαδή, της κοινωνίας σε δύο στρώματα που εκτελούν διαφορετικό τύπο εργασίας: οι μεν ασχολούνται με την οργάνωση και τη διοίκηση της παραγωγής, οι δε με την πρακτική επιτέλεσή της, μέσω χειρωνακτικής δραστηριότητας. Η ανάπτυξη του υποδουλωτικού καταμερισμού εργασίας σημαίνει σε ψυχολογικό επίπεδο την εμφάνιση ενός νέου τύπου δραστηριότητας, της καθαρά εσωτερικής νοητικής δραστηριότητας, αποσπασμένης πλέον από την άμεση εμπλοκή σε πρακτικές παραγωγικές διαδικασίες¹⁰, στα πλαίσια της οποίας εμφανίζεται για πρώτη φορά η δυνατότητα όχι μόνο πρακτικού, πραγματικού, αλλά και θεωρητικού, ιδεατού μετασχηματισμού της πραγματικότητας μέσω των αντίστοιχων ενεργειών και χειρισμών, κάτι που διευρύνει δραματικά τις ικανότητες των ανθρώπων για τροποποίηση του περιβάλλοντος σύμφωνα με τις ανάγκες τους (Leontiev, 2009, 219-220).

Ταυτόχρονα, με την εμφάνιση των σχέσεων ιδιωτικής ιδιοκτησίας και του υποδουλωτικού καταμερισμού εργασίας η θέση των διαφόρων ατόμων προς τα μέσα και τα προϊόντα της εργασίας διαφοροποιείται, κάτι που έχει ως συνέπεια τη διαφοροποίηση ανάμεσα στο υποκειμενικό τους νόημα για τα ξεχωριστά άτομα και στη σημασία τους για το σύνολο της ανθρώπινης κοινωνίας. Το γεγονός αυτό εκφράζεται με τον πλέον σαφή τρόπο στα φαινόμενα της αποξένωσης, που χαρακτηρίζουν την κοινωνία όπου οι σχέσεις ιδιωτικής ιδιοκτησίας έχουν πλέον

αναπτυχθεί και κυριαρχήσει, δηλαδή την κεφαλαιοκρατία (Μαρξ, 1975, 90-106). Εδώ η αποξένωση των ανθρώπων από την εργασιακή δραστηριότητα (και τα διάφορα συστατικά της μέρη) εκφράζεται σε ψυχικό επίπεδο με μια αποξένωση ανάμεσα στις κοινωνικά ανεπτυγμένες σημασίες, με βάση τις οποίες διαθλάται η πραγματικότητα, και στα προσωπικά νοήματα των ξεχωριστών υποκειμένων (Leontiev, 2009, 225-228).

Η συνείδηση στη σοσιαλιστική κοινωνία

Με το πέρασμα στη συνείδηση του ανθρώπου στο σοσιαλισμό έχουμε μια νέα αλλαγή στη σχέση νοημάτων και σημασιών. Πλέον, με δεδομένη την κατάργηση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας επί των μέσων παραγωγής και της εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο, παύει η αντίθεση ανάμεσα στο υποκειμενικό νόημα της εργασιακής δραστηριότητας και την αντικειμενική, κοινωνική της σημασία, αφού ο εργάτης δουλεύει για την ίδια την εργασιακή διαδικασία και για το προϊόν που παράγεται εντός της και όχι για τον μισθό του¹¹. Αν και οι εργαζόμενοι λαμβάνουν μισθό (οπότε, επομένως, διατηρείται και αυτός σε κάποιο βαθμό ως πτυχή του υποκειμενικού νοήματος της εργασίας) ταυτόχρονα έχουμε και την εμφάνιση νέων κινήτρων για το υποκείμενο, που σχετίζονται με την κοινωνική αναγκαιότητα της εργασίας του. Αυτή η αλλαγή της σχέσης νοημάτων και σημασιών δεν σημαίνει επιστροφή στην απλή σύμπτωση μεταξύ τους, που χαρακτήριζε την πρωτόγονη συνείδηση, καθώς διατηρείται μια ανεπτυγμένη μορφή σύνθετων μεταβάσεων από τις κοινωνικές σημασίες στα προσωπικά νοήματα και αντίστροφα. Ακριβώς επειδή η δόμηση του προσωπικού νοήματος στη βάση των κοινωνικά ανεπτυγμένων σημασιών είναι απαραίτητος όρος για την ανάπτυξη του, η κατοχή των σημασιών, μέσω της εκπαίδευσης και της ευρύτερης ανάπτυξης της κοινωνικής συνείδησης και των διάφορων μορφών της (αισθητικής, ηθικής, Φιλοσοφίας), είναι αναγκαία προϋπόθεση για τη συγκρότηση της σοσιαλιστικής συνείδησης. Έτσι, ο πλούτος των κοινωνικών σημασιών προβάλλει πλέον στο υποκείμενο της σοσιαλιστικής κοινωνίας υπό το πρίσμα των νέων προσωπικών νοημάτων (Leontiev, 2009, 237-238).

Κριτική, ανεπάρκειες και αντιφάσεις της προσέγγισης του Leontiev

Η προσέγγιση της συνείδησης στα πλαίσια της θεωρίας της δραστηριότητας από τον Leontiev, θεμελίωσε την καθοριστική επίδραση της δραστηριότητας ενός οργανισμού στη μορφή αντανάκλασης της πραγματικότητας που τον χαρακτηρίζει. Στην περίπτωση του ανθρώπου η θεώρηση αυτή εκφράστηκε μέσα από την

αρχή της ενότητας δραστηριότητας και συνείδησης, που υπερέβη τις μονομέρειες των δύο κυρίαρχων προσεγγίσεων στην Ψυχολογία στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα: της *ενδοσκόπησης*, που μελετούσε τη συνείδηση κάνοντας αφαίρεση από τη δραστηριότητα, και του *συμπεριφορισμού*, που εστίαζε στη μελέτη της συμπεριφοράς, της εξωτερικής δραστηριότητας, αρνούμενος το ρόλο της συνείδησης σε αυτή. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι η ίδια η θεωρητική προσέγγιση του Leontiev δεν χαρακτηρίζεται από τις δικές της μονομέρειες και αντιφάσεις, που αποτελούν γνώρισμα κάθε επιστημονικής θεωρίας και πηγή εξέλιξης της επιστημονικής γνώσης.

Συγκεκριμένα, στο πλαίσιο της σοβιετικής Ψυχολογίας, ασκήθηκε κριτική σε ορισμένες πτυχές της θεώρησης του Leontiev και των συνεργατών του. Ο S. L. Rubinstein, ο θεμελιωτής μιας διαφορετικής εκδοχής της θεωρίας της δραστηριότητας στην ψυχολογία, άσκησε κριτική στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονταν τη διαδικασία της εσωτερίκευσης και τη συσχέτιση εξωτερικού-εσωτερικού ο Leontiev. Ειδικότερα, κατά τον Rubinstein, στην προσέγγιση του Leontiev τονίζεται η εξάρτηση της εσωτερικής νοητικής δραστηριότητας από την εξωτερική δραστηριότητα, χωρίς να αποκαλύπτεται η ενδότερη δομή και το εσωτερικό περιεχόμενο της ίδιας της νοητικής δραστηριότητας (Δαφέρμος, 2002, 200). Όσον αφορά τη σχέση εξωτερικού-εσωτερικού, ενώ στην προσέγγιση του Leontiev οι εξωτερικές αιτίες επιδρούν και καθορίζουν με άμεσο τρόπο την ψυχική ανάπτυξη, ο Rubinstein δίνει έμφαση στο γεγονός ότι εξωτερικές αιτίες δρουν μόνο μέσω των εσωτερικών συνθηκών, «το εξωτερικού επιδρά μέσω του εσωτερικού» (Brushlinskii, 2004, 72-73). Ταυτόχρονα, και άλλοι Σοβιετικοί ψυχολόγοι, όπως η Menchinskaja, άσκησαν κριτική στους υποστηρικτές της θεωρίας της δραστηριότητας: ότι ανάγουν την εσωτερική νοητική δραστηριότητα στην εξωτερική πρακτική, καθώς η αντίληψή τους για την εσωτερική ασχολείται μόνο με το περιεχόμενο και τη δομή της εξωτερικής (Haenen, 1993, 76). Αυτές οι ανεπάρκειες της προσέγγισης του Leontiev οδηγούν, αφενός, στην παραγνώριση των κληρονομημένων γενετικών προδιαθέσεων και γενικότερα της σημασίας των βιολογικών παραγόντων στην ψυχική ανάπτυξη του ανθρώπου, αφετέρου, σε μια υποτίμηση του ενεργού ρόλου του ίδιου του υποκειμένου στη διαδικασία της αλληλεπίδρασής του με την κοινωνική πραγματικότητα, που εκφράστηκε στις έρευνες του Leontiev και των συνεργατών του, όπως ο Galperin, σε θέματα εκπαιδευτικής Ψυχολογίας.

Όσον αφορά το πρώτο ζήτημα, τα σύγχρονα πειραματικά δεδομένα, από έρευνες στην αναπτυξιακή Ψυχολογία (Κουγιουμουτζάκης, 2008), καταδεικνύουν ότι ο άνθρωπος ψυχισμός εμφανίζεται και αρχίζει να αναπτύσσεται πριν από τη γέννηση του υποκειμένου, ως αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης γενετικών προδιαθέσεων και εξωτερικών ερεθισμάτων ενώ, ταυτόχρονα, η ψυχική

ανάπτυξη του παιδιού προϋποθέτει, και συνοδεύεται από, μια αντίστοιχη βιολογική ανάπτυξη. Ωστόσο, η αρχή της εσωτερίκευσης δεν μπορεί να εφαρμοστεί στην περίπτωση της ενδομήτριας ψυχικής ανάπτυξης αφού δεν έχουν ακόμη αναπτυχθεί εξωτερικές ενέργειες που να μπορούν να εσωτερικευθούν. Σε συνδυασμό με τη σημασία της φυσιολογικής βιολογικής ωρίμανσης, αλλά και τον ρόλο των ιδιαιτεροτήτων βιολογικού χαρακτήρα (όπως η ιδιοσυγκρασία και ο τύπος νευρικού συστήματος) στην ψυχική ανάπτυξη, αυτό σημαίνει ότι η γενική κατεύθυνση της ψυχικής ανάπτυξης δεν είναι απλώς από το εξωτερικό στο εσωτερικό, αλλά μια διαρκής και σύνθετη αλληλεπίδραση εξωτερικού και εσωτερικού (Brushlinskii, 2004, 73-74). Αυτή η υποτίμηση της σημασίας των βιολογικών παραγόντων στη συνολική δομή της προσωπικότητας του υποκειμένου σχετίζεται και με κάποια μεθοδολογικά χαρακτηριστικά της προσέγγισης του Leontiev. Συγκεκριμένα, βασικό χαρακτηριστικό, από μεθοδολογική άποψη, της θεωρίας της δραστηριότητας του Leontiev, είναι η σύγχυση ανάμεσα στις κατηγορίες της απλούστατης σχέσης και της ουσίας τού υπό μελέτη αντικειμένου (Δαφέρμος, 2002, 260). Η κατηγορία της δραστηριότητας εκλαμβάνεται ταυτόχρονα ως απλούστατη σχέση, αλλά και ως ουσία της ανθρώπινης προσωπικότητας. Στην πραγματικότητα οι θέσεις του Leontiev γύρω από το συγκεκριμένο μεθοδολογικό ζήτημα είναι αντιφατικές: η αντιφατικότητα αυτή εκφράζεται κυρίως στις απόψεις του Leontiev για τη σχέση αναγκών και δραστηριότητας. Έτσι ενώ σε κάποια κείμενά του θεωρεί ότι η ανάγκη είναι προϋπόθεση για κάθε δραστηριότητα (Leontiev, 2009, 214), επομένως στη μεταξύ τους σχέση το πρωτεύον, η αφηρητική κατηγορία είναι η ανάγκη, ταυτόχρονα σε άλλα σημεία υιοθετεί το σχήμα δραστηριότητα-ανάγκη-δραστηριότητα (αντί του σχήματος ανάγκη-δραστηριότητα-ανάγκη), που καθιστά τις ανάγκες παράγωγα της δραστηριότητας (Λεόντιεφ, χχ, 201). Σύμφωνα με το σχήμα δραστηριότητα-ανάγκη-δραστηριότητα, αφηρητικό σημείο της ανάλυσης θεωρείται η ανθρώπινη κοινωνική δραστηριότητα, τη στιγμή που οι άνθρωποι ανάγκες θεωρούνται προϊόντα της, ενώ παραγνωρίζεται το γεγονός ότι οι αρχικές ανάγκες του ανθρώπου είναι βιολογικού χαρακτήρα και είναι ακριβώς η προσπάθεια για ικανοποίησή τους, που οδηγεί στη ανάπτυξη της ανθρώπινης, εργασιακής, μετασχηματιστικής δραστηριότητας και τελικά στη γέννηση και νέων κοινωνικών αναγκών. Πρόκειται για γεγονός που καταδείχθηκε με ιδιαίτερη έμφαση μέσα από τη μελέτη της οντογένεσης κωφών και τυφλών παιδιών, που έγινε κατά τη διαδικασία της εκπαίδευσής τους στο, ειδικό γι' αυτό το σκοπό, ίδρυμα του Zagorsk στη Σοβιετική Ένωση. Ένα από τα βασικά συμπεράσματα της εκπαίδευσης αυτών των παιδιών ήταν ότι η πρώτη δραστηριότητα που ανακύπτει στο παιδί προσανατολίζεται στην ικανοποίηση των βασικών βιολογικών αναγκών (όπως η διατροφή, η αυτοπροστασία και η αποβολή ούρων και κοπράνων). Στο βαθμό που

το παιδί ικανοποιεί τις ανάγκες του μέσα από κοινωνικά ανεπτυγμένα αντικείμενα και εργαλεία, αφομοιώνει την ανθρώπινη εμπειρία και τους τρόπους δράσης που σχετίζονται με αυτά. Έτσι, οι βιολογικές ανάγκες προσανατολίζουν το παιδί προς ανθρωποποιημένα (humanized) αντικείμενα και, απαιτώντας ανθρώπινες μεθόδους για την ικανοποίησή τους, αναπτύσσονται σε ανθρώπινες (δηλαδή κοινωνικές) ανάγκες, ενώ ταυτόχρονα ανακύπτουν και νέες ανάγκες, κοινωνικό-ιστορικής φύσης (Mescheryakov, 2009, 99-100). Αντίστοιχα συμπεράσματα προκύπτουν και κατά την εξέταση της δομής και ιστορικής εξέλιξης της κοινωνίας: στην περίπτωση αυτή, η αλληλεπίδραση των ανθρώπων ως έμβιων όντων μεταξύ τους αλλά και με το περιβάλλον και, πιο συγκεκριμένα, η κατανάλωση ως ικανοποίηση των βιολογικών αναγκών των ανθρώπων, αναδεικνύεται ως η απλούστατη σχέση κατά τη λογική και ιστορική εξέταση της κοινωνίας ως οργανικού όλου, ενώ η ανθρώπινη εργασιακή δραστηριότητα διαμορφώνεται ακριβώς για την κάλυψη των αναγκών αυτών, όταν αυτή δεν είναι εφικτή μέσω της απλής άγρας έτοιμων αντικειμένων από τη φύση (Βαζιούλιν, 2004, 108, 138). Η θεώρηση της κατηγορίας της δραστηριότητας από τον Leontiev, ως ταυτόχρονα απλούστατης σχέσης και ουσίας στη μελέτη της ανθρώπινης προσωπικότητας, οδηγεί, επομένως, στην υποβάθμιση της σημασίας των βιολογικών πτυχών της τελευταίας, και, συνεπώς, σε ένα είδος κοινωνιολογισμού, όσον αφορά τις ορίζουσές της.

Σχετικά με το ζήτημα του ενεργού ρόλου του υποκειμένου, κατά τον Rubinstein, στην προσέγγιση της εκπαιδευτικής διαδικασίας από τον Leontiev, η μάθηση ανάγεται στην αφομοίωση έτοιμων γνώσεων, προκαθορισμένων προϊόντων και αποτελεσμάτων της γνωστικής διαδικασίας, κάτι που συνεπάγεται ότι η αλληλεπίδραση του ατόμου με τον κόσμο ανάγεται απλώς στην οικειοποίηση των έτοιμων κεκτημένων του πολιτισμού ως μια καθαρά αναπαραγωγική δραστηριότητα, ενώ η παραγωγή νέων γνώσεων και εναλλακτικών μορφών δραστηριότητας εκμηδενίζεται (Δαφέρμος, 2002, 201). Αυτή η υποβάθμιση του ενεργού, δημιουργικού χαρακτήρα του υποκειμένου, όχι μόνο στα πλαίσια της εκπαιδευτικής Ψυχολογίας, αλλά γενικότερα στην προσέγγιση του Leontiev, έχει επισημανθεί και από άλλους ερευνητές (Blunden, 2009). Βέβαια, ο Leontiev σε καμία περίπτωση δεν αρνείται τον ρόλο του υποκειμένου στη διαμόρφωση της συνολικής δραστηριότητας. Δεν είναι τυχαίο ότι εντάσσει στο σύστημά του για την ανάλυση της δομής της δραστηριότητας έννοιες όπως το κίνητρο ή το προσωπικό νόημα, που έχουν μια σαφώς υποκειμενική σημασία, αναδεικνύουν δηλαδή τη «μεροληπτική» διάθλαση της πραγματικότητας από το υποκείμενο. Ωστόσο, βασική στόχευση της θεωρίας της δραστηριότητας, όπως αναπτύχθηκε από τον Leontiev, είναι η εξαγωγή του συνόλου των ψυχικών διαδικασιών από την πρακτική δραστηριότητα των ανθρώπων (Δαφέρμος, 2002, 262). Αυτό σημαίνει ότι

η προσέγγιση αυτή εστιάζει στην ανάδειξη του καθορισμού της εσωτερικής από την εξωτερική δραστηριότητα, χωρίς να μελετά συστηματικά την αντίστροφη επίδραση, δηλαδή το πώς ο, υπό διαμόρφωση, ψυχικός κόσμος του ανθρώπου καθορίζει με τη σειρά του τα είδη πρακτικής εξωτερικής δραστηριότητας στα οποία θα ενταχθεί το υποκείμενο. Γι' αυτό και σε πολλές περιπτώσεις, η διαδικασία καθορισμού της εξωτερικής δραστηριότητας από την εσωτερική δεν εξετάζεται από τον Leontiev, δηλαδή δεν εντάσσεται στο πεδίο της έρευνάς του, αλλά θεωρείται δεδομένη. Όπως παραδέχεται ο ίδιος ο Leontiev «η διαδικασία υποκειμενικής επιλογής του σκοπού, δηλαδή του πιο άμεσου αποτελέσματος που πρέπει να επιτευχθεί αν το υποκείμενο διενεργήσει μια δραστηριότητα που θα ικανοποιήσει το κίνητρό του, είναι μια ιδιαίτερη διαδικασία που είναι σχεδόν τελείως ανεξερεύνητη. Στις συνθήκες του εργαστηρίου ή στα παιδαγωγικά πειράματα πάντοτε δίνουμε στο υποκείμενο έναν «έτοιμο σκοπό». Έτσι η διαδικασία σχηματισμού του σκοπού διαφεύγει της προσοχής του ερευνητή» (Leontiev, 1979, 62). Ωστόσο η υποβάθμιση του ενεργητικού ρόλου του υποκειμένου δεν οφείλεται μόνο σε περιορισμούς της πειραματικής διαδικασίας, αλλά προκύπτει νομοτελώς από τις βασικές παραδοχές της θεωρίας της δραστηριότητας, ιδιαίτερα από τη συγκεκριμένη προσέγγιση της σχέσης εσωτερικής και εξωτερικής δραστηριότητας. Σύμφωνα με τον Brushlinskii, αν ο ψυχισμός δομείται με βάση την εξωτερική δραστηριότητα, αν δηλαδή υιοθετηθεί το σχήμα «από το εξωτερικό στο εσωτερικό», τότε η πηγή της ενεργητικότητας του υποκειμένου βρίσκεται από την αρχή έξω από αυτό. Έτσι προκύπτει ένα παθητικό άτομο, το οποίο είναι απλώς ένα αντικείμενο των κοινωνικών επιδράσεων και όχι υποκείμενο (Lazarev, 2004, 44).

Κλείνοντας, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι αυτή η αντίληψη για το άτομο ως παθητικό αντικείμενο χειρισμών και όχι ως ενεργητικό υποκείμενο, σχετίζεται και με την κοινωνική πραγματικότητα στην ΕΣΣΔ και τους στόχους που τέθηκαν στην επιστήμη της ψυχολογίας μετά την επανάσταση. Βασική στόχευση που διαπότιζε τις θεωρητικές και πειραματικές έρευνες πληθώρας σοβιετικών ψυχολόγων, τις πρώτες δεκαετίες μετά την επανάσταση, ήταν η ανάπτυξη των ψυχολογικών γνώσεων για να καταστεί εφικτή, μέσω των κατάλληλων εκπαιδευτικών και άλλων κοινωνικών παρεμβάσεων η δημιουργία του νέου ανθρώπου της σοσιαλιστικής κοινωνίας, καθώς και η βέλτιστη οργάνωση της παραγωγής του σοσιαλιστικού κράτους, η δημιουργία κατάλληλων συνθηκών για την εκάστοτε εργασιακή δραστηριότητα και η στελέχωση των διαφόρων θέσεων της παραγωγής από τα κατάλληλα άτομα (Petrovsky, 1990, 219)¹². Στα πλαίσια αυτών των ιδιαίτερα φιλόδοξων στόχων ήταν αναπόφευκτο να δοθεί έμφαση στο ανθρώπινο υποκείμενο όχι από την άποψη της ενεργητικότητας, της αυτονομίας και των αυτοτελών τάσεων ανάπτυξής του, αλλά από τη σκοπιά των δυνατοτήτων

βέλτιστης επίδρασης της κοινωνίας σε αυτό για την επίτευξη του επιδιωκόμενου αποτελέσματος (Rozin, 2004, 79). Έτσι, υπήρξαν περιπτώσεις όπου η αλληλεπίδραση μεταξύ ανθρώπων (για παράδειγμα στα πλαίσια της εκπαιδευτικής διαδικασίας ή του καταμερισμού εργασίας για την οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας) γινόταν κατανοητή ως δραστηριότητα για τη δημιουργία αντικειμένων, που είναι πλήρως ελεγχόμενα, σύμφωνα με έναν αρχικό σκοπό (Lektorskii, 2004, 22). Σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη μιας τέτοιας αντίληψης έπαιξε και το εξαιρετικά χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης (αναλφαβητισμός, πολύ χαμηλό βιοτικό επίπεδο) της μεγάλης πλειοψηφίας του πληθυσμού, ιδιαίτερα του αγροτικού, στην ΕΣΣΔ μετεπαναστατικά, γεγονός που καθιστούσε πολύ σημαντικότερο το ρόλο της εξωγενούς, συνειδητής παρέμβασης για την ψυχοδιανοητική και πολιτισμική ανάπτυξη αυτών των ανθρώπων, σε σχέση με τις δυνατότητες αυτενεργούς ανάπτυξής τους. Τα συγκεκριμένα κοινωνιολογικά χαρακτηριστικά που επηρέασαν τη διαμόρφωση της θεωρίας της δραστηριότητας, σχετίζονται και με άλλους περιορισμούς της, όπως ο κοινωνιολογισμός, στον οποίο αναφερθήκαμε προηγουμένως, η απολυτοποίηση δηλαδή των κοινωνικών επιδράσεων στην ψυχική ανάπτυξη του υποκειμένου, με ταυτόχρονη παραγνώριση της σημασίας των βιολογικών πτυχών της διαδικασίας αυτής.

Αντί επιλόγου

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι η συνεισφορά του Leontiev στη μελέτη ψυχολογικών ζητημάτων που σχετίζονται με τη συνείδηση είναι ιδιαίτερα σημαντική. Στο πλαίσιο της θεωρίας της δραστηριότητας και των ευρύτερων ερευνών του Leontiev και των συνεργατών του, αναδείχθηκε με συστηματικό τρόπο τόσο η μακρά αναπτυξιακή πορεία του ψυχισμού και της συνείδησης, με διάκριση των ουσιαστών γνωρισμάτων του κάθε σταδίου της, όσο και η σχέση της δομής τους με τη δομή της εξωτερικής δραστηριότητας του εκάστοτε οργανισμού. Με βάση τις θεωρητικές και μεθοδολογικές παραδοχές που θεμελίωσε ο Leontiev, καθώς και τα πειραματικά δεδομένα που προέκυψαν στις έρευνες που διενήργησαν ο ίδιος και οι συνεργάτες του, δομήθηκε μια πιο ολοκληρωμένη αντίληψη για το φαινόμενο του ψυχισμού και της συνείδησης, ενώ κατέστη εφικτή και η υπέρβαση των μονομερειών και των αντιφάσεων πολλών εναλλακτικών ψυχολογικών σχολών και ρευμάτων. Από την άλλη και η προσέγγιση αυτή φέρει αναγκαστικά τους περιορισμούς που προκύπτουν από την κοινωνική πραγματικότητα και το επίπεδο ανάπτυξης της επιστήμης στην εποχή της, καθώς και από τις προτεραιότητες της αντιπαράθεσης με αντίπαλες επιστημονικές αντιλήψεις που είναι κυρίαρχες στην εκάστοτε συγκυρία. Οι ανάγκες οικοδόμησης της νέας κοινωνί-

ας, καθώς και η ανάγκη αντιμετώπισης των ιδεαλιστικών ρευμάτων που κυριαρχούσαν στην Ψυχολογία κατά τη διάρκεια του 20ου αιώνα, οδήγησαν τον Leontiev να εστιάσει στην υλική, αντικειμενική διάσταση του ανθρώπινου ψυχισμού, όπως προκύπτει από τον καθορισμό του από την ανθρώπινη πρακτική, εργασιακή δραστηριότητα, κάτι που είχε ως συνέπεια την υποβάθμιση των υπόλοιπων πτυχών της προσωπικότητας στο σύστημά του. Αναγκαία λοιπόν, για την άρση των περιορισμών της θεωρίας του Leontiev, είναι μια απόπειρα ευρύτερης προσέγγισης, που θα επιχειρεί να αναπαραστήσει την ολότητα της ανθρώπινης προσωπικότητας στην ιστορική της εξέλιξη, αναδεικνύοντας τις σχέσεις και τις αλληλεπιδράσεις όλων των πτυχών που τη συναπαρτίζουν. Κάτι τέτοιο, βεβαίως, προϋποθέτει και την ανάπτυξη των μεθοδολογικών αρχών που χαρακτηρίζουν τη θεωρία της δραστηριότητας.

Σημειώσεις

1. Βέβαια όπως σημειώνει ο Μ. Δαφέρμος, αν και υπάρχει η τάση μετατροπής της λέξης-σημείου σε δημιουργό της νόησης και της συνείδησης σε κάποια στάδια της εξέλιξης της σκέψης του Vygotsky, η ανάπτυξη της επιστημονικής του έρευνας τον οδήγησε στη συνειδητοποίηση των ανεπαρκειών αυτής της νοησιαρχικής ερμηνείας των φαινομένων αυτών (Δαφέρμος, 2002, 256). Κάτι τέτοιο καθίσταται εμφανές από τον τρόπο που θέτει το ζήτημα στο βιβλίο του *Σκέψη και Γλώσσα*: «Στην αρχή ήταν η πράξη. Η λέξη βρίσκεται μάλλον στο τέλος παρά στην αρχή της εξέλιξης και στεφανώνει το έργο» (Βυγκότσκι, 1993, 435).

2. Βέβαια εδώ θα πρέπει να επισημάνουμε ότι και η θεώρηση του Spinoza χαρακτηρίζεται από το επίπεδο ανάπτυξης των επιστημών της εποχής του με αποτέλεσμα να είναι από σύγχρονη άποψη ανεπαρκής (κυρίως λόγω του ότι δε διακρίβώνεται η κοινωνική ιδιοτυπία του ανθρώπινου ψυχισμού - Πιένκοφ, 1983). Ωστόσο, όσον αφορά τη μεθοδολογική του προσέγγιση στο ζήτημα της σχέσης ύλης και συνείδησης, ο συγκεκριμένος φιλόσοφος ξεπέρασε κατά πολλούς αιώνες την εποχή του, και είναι ιδιαίτερα επίκαιρος και για τη σύγχρονη Φιλοσοφία και Ψυχολογία που χαρακτηρίζονται, σε μεγάλο βαθμό, από τη συνεχιζόμενη κυριαρχία του καρτεσιανού, δυϊστικού προτύπου.

3. Σε αντιδιαστολή με αυτή την παροδική, ζωώδη σχέση προς τα μέσα επενέργειας, οι σύγχρονες ανθρωπολογικές μελέτες δείχνουν ότι οι πρόγονοι του σύγχρονου ανθρώπου (όπως ο Homo Habilis) όχι μόνο κατασκεύαζαν εργαλεία αλλά και τα μετέφεραν μαζί τους σε μεγάλες αποστάσεις και μάλιστα όχι μόνο τα ίδια τα εργαλεία αλλά και τις πρώτες ύλες που είναι απαραίτητες για την κατασκευή τους (Κωτσάκης, 2001).

4. Ιδιαίτερη σημασία, για την κατανόηση του καθοριστικού ρόλου των εργαλείων στην ανθρώπινη δραστηριότητα, είχαν τα πειράματα που διενήργησε ο P. Galperin στο πλαίσιο της διδακτορικής του διατριβής, που είχε ως θέμα τις διαφορές στη χρήση εργαλείων μεταξύ των ανθρώπων και των ζώων. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η μελέτη της χρήσης απλών εργαλείων (πχ κουτάλι, σφυρί) από παιδιά, που οδηγεί στην αναδιαμόρφωση της δομής της δραστηριότητάς τους. Έτσι, αποδείχθηκε ότι, σε αντιδιαστολή με τα ζώα, στον άνθρωπο η πρακτική δραστηριότητα μετασχηματίζεται με βάση το εργαλείο, ενώ αναπτύσσονται και νέες κινητικές ικανότητες (Haenen, 1993, 34-36).

5. Και μάλιστα η συσχέτιση στον ψυχισμό του υποκειμένου, της κατασκευής εργαλείων με το τελικό αποτέλεσμα της δραστηριότητας, όπου αυτά χρησιμοποιούνται, που θα οδηγήσει και στην κάλυψη βιολογικών αναγκών είναι απαραίτητη προϋπόθεση για να προβεί το υποκείμενο στη συγκεκριμένη ενέργεια (στην κατασκευή εργαλείων). Γι' αυτό και κανένα άλλο ζώο

δεν συνειδητοποιεί τη χρησιμότητα που θα είχε η συστηματική κατασκευή και χρήση μέσων επενέργειας στο περιβάλλον, ακριβώς επειδή δεν έχει την ψυχική ικανότητα να συλλάβει μια τέτοια σχέση.

6. Εδώ δεν εννοούμε ότι το συγκεκριμένο νόημα της κάθε λέξης παραμένει ιστορικά αμετάβλητο, αιώνιο και αναλλοίωτο. Ωστόσο, σε κάθε συγκεκριμένο χωροχρονικό πλαίσιο οι λέξεις ως φορείς νοημάτων έχουν ένα, σχετικά σταθερό και κοινό για όλα τα μέλη της κοινωνίας, περιεχόμενο. Αυτό αποτελεί απαραίτητο όρο για να επιτελούν τη λειτουργία τους.

7. Η δεύτερη αυτή πλευρά της συνείδησης, το *συν-ειδέναι*, προϋποθέτει και την αυτοσυνείδηση, τη συνειδητή αντανάκλαση του ίδιου του εαυτού, καθώς είναι ανέφικτη η συνειδητοποίηση των σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων χωρίς τη διάκριση του εαυτού από τα υπόλοιπα υποκείμενα.

8. Εδώ θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η διάκριση κοινωνικής σημασίας (meaning)-προσωπικού νοήματος (sense) αποτελεί βασικό σημείο της θεωρίας του Leontiev για τη σχέση κοινωνικής-ατομικής συνείδησης. Στην περίπτωση των σημασιών εκφράζονται οι ιδεατές μορφές ύπαρξης του κόσμου, όπως αποκαλύπτονται στο σύνολο της ανθρώπινης πρακτικής, ενώ στην περίπτωση των προσωπικών νοημάτων έχουμε τη διάθλαση του κόσμου υπό το πρίσμα των αναγκών και των κινήτρων του εκάστοτε υποκειμένου (Leontiev, 2009, 201-206; Λεόντιεφ, *χχ*, 144-168).

9. Για να γίνει καλύτερα κατανοητό αυτό θα χρησιμοποιήσουμε το παράδειγμα της εκμάθησης της οδήγησης (ή μιας οποιασδήποτε δεξιότητας). Κατά τη διαδικασία της μάθησης κάθε κίνηση του υποκειμένου (πχ το πάτημα του συμπλέκτη, η αλλαγή ταχύτητας κτλ) πρέπει, για να ολοκληρωθεί σωστά, να αποτελέσει αντικείμενο-στόχο ξεχωριστών συνειδητών ενεργειών. Στην περίπτωση του έμπειρου οδηγού όμως αυτές οι κινήσεις γίνονται αυτόματα και μη συνειδητά, ως χειρισμοί. Ωστόσο ανά πάσα στιγμή, σε περίπτωση που προκύψει κάτι απρόοπτο μπορεί πάλι ένας χειρισμός να μετατραπεί σε συνειδητή ενέργεια (πχ σε περίπτωση ανάγκης ενός απότομου φρεναρίσματος). Εδώ λοιπόν το περιεχόμενο που υπό φυσιολογικές συνθήκες δεν αντανάκλαται συνειδητά, σε μια στιγμή «ανωμαλίας» προβάλλει εντός του πεδίου της συνείδησης, εμφανίζεται δηλαδή ως περιεχόμενο δυνητικά συνειδητό ή συνειδητά ελεγχόμενο. Αυτή η δυνατότητα χαρακτηρίζει το περιεχόμενο των συνειδητών, μόνο, χειρισμών, δηλαδή αυτών που προέκυψαν από μετατροπή ενεργειών σε χειρισμούς, και όχι το περιεχόμενο των χειρισμών που προκύπτουν από απλή προσαρμογή (Λεόντιεφ, *χχ*, 277).

10. Αυτό φυσικά δεν σημαίνει ότι η εσωτερική δραστηριότητα αποσπάται πλήρως από την πρακτική. Αντίθετα, συνεχίζει να συνδέεται με αυτή και να κατευθύνεται προς την πρακτική επένεργεια του ανθρώπου στο περιβάλλον του, ωστόσο η σχέση αυτή καθίσταται πλέον περισσότερο έμμεση και διαμεσολαβημένη.

11. Στο σημείο αυτό εκφράζεται μια οπτική που δεν επιβεβαιώνεται με βάση την ιστορική εμπειρία των σοσιαλιστικών χωρών του 20^{ου} αιώνα. Αν και υπήρχαν περιπτώσεις εργαζομένων που προέτασαν το κοινωνικό συμφέρον ή την ίδια την εργασιακή διαδικασία στην προσωπική νοηματοδότηση της δραστηριότητάς τους, το φαινόμενο της εργασίας χάριν του μισθού δεν εξαλείφεται απλώς με την κατάργηση των σχέσεων ιδιωτικής ιδιοκτησίας επί των μέσων παραγωγής. Στην πραγματικότητα υλική προϋπόθεση για να μειωθεί η έκταση αυτού του τύπου νοηματοδότησης της εργασίας, είναι η κυριαρχία της δημιουργικής, ανανεούμενης-αναπτυσσόμενης εργασιακής δραστηριότητας έναντι της μονότονης, κοπιαστικής, επαναλαμβανόμενης, που μπορεί να επιτευχθεί μόνο στη βάση μιας σχετικά ανεπτυγμένης αυτοματοποίησης της παραγωγής (Βαζιούλιν, 2004).

12. Το ιδεώδες της ψυχολογίας, ως επιστήμης του «νέου ανθρώπου» της σοσιαλιστικής κοινωνίας είναι εμφανές σε συγκεκριμένα σημεία των κειμένων του Vygotsky (Vygotsky, 1997, 343).

Βιβλιογραφία

- Βαγενάς, Ε. (επιμ.) (2003). *Η σοβιετική Ψυχολογία για την ανάπτυξη του παιδιού*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Βαζιούλιν, Β. Α. (2004). *Η Λογική της Ιστορίας, Ζητήματα θεωρίας και μεθοδολογίας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Βυγκότσκι, Λ. (1993). *Σκέψη και γλώσσα*. Αθήνα: Γνώση.
- Δαφέρομος, Μ. (2002). *Η πολιτισμική-ιστορική θεωρία του Vygotsky*. Αθήνα: Ατραπός.
- Δαφέρομος, Μ. (2004). Ο Σπινόζα και η Ψυχολογία, *Ουτοπία*, τ. 61, 101-121.
- Ένγκελς, Φ. (2001). *Η διαλεκτική της φύσης*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Ένγκελς, Φ. (2007). *Ο Λουδοβίκος Φόιερμπαχ και το τέλος της κλασικής γερμανικής Φιλοσοφίας*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Πιένκοφ, Ε. (1983). *Διαλεκτική Λογική: Δοκίμια Ιστορίας και Θεωρίας*. Αθήνα: Gutenberg.
- Κουβελάς, Μ. (2007). *Διαλεκτική Ψυχολογία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κουγιουμουτζάκης, Γ. (2008). «Ψυχολογία εμβρύων, νεογνών και βρεφών: σύγχρονη αναπτυξιακή έρευνα», *Παιδιατρική*, τ. 71, σ. 331-344.
- Κωτσάκης, Κ. (2001). «Τα εργαλεία του ανθρώπου και η γλώσσα», στο: Α. Χριστίδης (επιμ.), *Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας* (σ. 87-89). Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.
- Λεβίτιν, Κ. (1990). *Η διαμόρφωση της προσωπικότητας. Ψυχολογία της δραστηριότητας*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή / Ελληνικά Γράμματα.
- Λένιν, Β. Ι. (1988). *Υλισμός και Εμπειριοκριτικισμός* (Απαντα, τ. 18). Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Λεόντιεφ, Α., (γγ), *Δραστηριότητα, Συνείδηση, Προσωπικότητα*. Αθήνα: Αναγνωστίδης.
- Λεόντιεφ, Α. (2003). Για τη θεωρία της ψυχικής ανάπτυξης του παιδιού, στο Ε. Βαγενάς (επιμ.), *Η σοβιετική Ψυχολογία για την ανάπτυξη του παιδιού* (σ. 69-109). Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. (1975). *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*. Αθήνα: Γλάρος.
- Μαρξ, Κ. (2006). *Το Κεφάλαιο*, τ. 1. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. & Ένγκελς Φ. (γγ). *Διαλεχτά Έργα*.
- Μπιτσάκης, Ε. (1998). *Θεωρία και Πράξη*. Αθήνα: Gutenberg.
- Ντεκάρτ, Ρ. (2003). *Στοχασμοί περί της πρώτης Φιλοσοφίας*. Αθήνα: Εκκρεμές.
- Πατέλης, Δ. (1994-95). *Φιλοσοφικό Κοινωνιολογικό Λεξικό*, λήμμα «Αντανάκλαση». Αθήνα: Καπόπουλος.
- Σμυρνιώφ, Α., Λεόντιεφ Α., Ρουμπινστάιν, Σ. & Τεπλώφ, Β. (γγ). *Ψυχολογία*. Αθήνα: Αναγνωστίδης.
- Bennett, M.R. & Hacker, P.M.S. (2003). *Philosophical Foundations of Neuroscience*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Blunden, A. (2009). *An Interdisciplinary Concept of Activity*, *Outlines*, 1, σ. 1-26.
- Brushlinskii A. (2004). The Activity Approach and Psychology, *Journal of Russian and East European Psychology*, τ. 42, τεύχος 2, σ. 69-81.
- De Waal, F. (2007). *Ο πίθηκος μέσα μας*. Αθήνα: Αιώρα.
- Haenen, J. (1993). *Piotr Galperin, His lifelong quest for the content of psychology*, Delft.
- Lazarev V. (2004). The Crisis of the “Activity Approach” in Psychology and Possible Ways to Overcome it, *Journal of Russian and East European Psychology*, τ. 42, τεύχος, 3, σ. 35-58.
- Lektorskii V. (2004). The activity approach. Death or rebirth?, *Journal of Russian and East European Psychology*, τ. 42, τεύχος 2, σ. 12-29.
- Leontiev A. (1979). «The Problem of Activity in Psychology, στο: J.V. Wertsch (ed.) *The Concept of Activity in Soviet Psychology* (σ. 37-71). Armonk, NY: Sharpe.
- Leontiev, A. (2009). *The development of mind*. Ohio: Erythros Press and Media.
- Mescheryakov, A. (2009). *Awakening to life: On the education of deaf-blind children in the Soviet Union*. Ohio: Erythros Press and Media.

- Miller E. & Cohen J. (2001). An Integrative Theory of Prefrontal Cortex Function, *Annual Review of Neuroscience*, τ. 24, σ. 167-202.
- Petrovsky A. (1990). *Psychology in the Soviet Union. A Historical Outline*. Moscow: Progress Publishers.
- Rozin V. (2004). Value Foundations of Conceptions of Activity in Psychology and Contemporary Methodology. *Journal of Russian and East European Psychology*, τ. 42, τεύχος 3, σ. 72-89.
- Rubinstein, S. (1987). Problems of psychology in the works of Karl Marx, *Studies in Soviet Thought*, τ. 33, σ. 111-130.
- Vygotsky, L. (2000). *Νοϋς στην κοινωνία*. Αθήνα: Gutenberg.

Ivan Rakhitonov, Πορτρέτο του Λέοντα Τολστόι, 1905